

SADRŽAJ

Oficiri, služavke i dimničari	7
Na početku behu snovi	35
Nelagodnost u kulturi	67
Frojd i političko	117
O dodiru	149
Šta je, ukoliko je uopšte nešto, drugi?	177
Hegel i Frojd, apsolutno znanje i nesvesno	245

OFICIRI, SLUŽAVKE I DIMNIČARI

U svojoj poznatoj i u svakom pogledu izuzetnoj knjizi *Ponavljanje* (1843), Kjerkegor (Søren Kierkegaard) na jednom mestu govori o ideji da se ljudski rod podeli na tri osnovne kategorije: oficire, služavke i dimničare.¹

Odmah je jasno da je predlog briljantan, da se odlikuje sjajnom iskrom duha, snažnom odvažnošću, retkom nonšalantnošću i širokim potezom mašte. Učinimo li jednostavan test i ovu ideju iznesemo svojim prijateljima, filozofima i nefilozofima, ubrzo ćemo videti da ova dosetka izaziva trenutno oduševljenje, zdušno odobravanje i dobro raspoloženje (ako se izuzme poneki mrzovoljnik koji u ovome vidi još jedan dokaz filozofske ekscentričnosti). Teže je sagledati u čemu se tačno ogleda briljantnost ove ideje.

Na prvu loptu ideja predstavlja izazov za sagovornika, koji se postavlja pred sledeće pitanje: oficiri, služavke i dimničari, u redu, ali gde sam tu ja? U koju kategoriju bih mogao da spadam? Na ovo pitanje moguća su tri odgovora. Prvi i najjednostavniji je odgovor na pitanja: jesi li možda oficir? Jesi li služavka? Jesi li dimničar? Ako nisi, onda ne spadaš u ljudski rod. Žao mi je, ali šta te, po tvom mišljenju, kvalifikuje da budeš pripadnik čovečanstva? Možda bi trebalo da razmisliš o svojoj automatskoj pretpostavci koja se podrazumeva. Na osnovu koje osobine si

¹ Seren Kjerkegor, *Ponavljanje*, Grafos, Beograd 1980, str. 41.

čovjek? Možeš li biti čovek uopšte, bez svrstavanja u određenu kategoriju? I ako ne spadaš ni u jednu od nabrojanih, gde uopšte spadaš?

Druga strategija bi mogla da pomogne prvoj tako što bismo prvobitnu podelu proširili dodatnim kategorijama, u koje bi mogao da se svrsta jadničak koji ne može da pronađe sebe u prve tri. Na primer: čovečanstvo može da se podeli na oficire, služavke, dimničare i profesore filozofije. Odmah postaje očigledno da je ovo ideju učinilo još apsurdnijom, ili da je ovim apsurdnost prvobitnog predloga postala još očiglednija, i da ćemo, nastavimo li ovim putem, stići do one klasifikacije životinja koju navodi Borhes „prema nekoj kineskoj enciklopediji“ i koju je Fuko (Michel Foucault) stavio na čelo velike knjige o klasifikacijama *Reči i stvari*.² Ovome bih dodao i to da za psihoanalitičare ne treba dodavati nikakve nove i posebne kategorije. Prva psihoanalitička pacijentkinja, koju je od 1880. do 1882. lečio Frojdov (Sigmund Freud) kolega i mentor Jozef Brojer (Josef Breuer), a koja se proslavila pod mističnim imenom Ana O. (njeno pravo ime nije bilo tako romantično, zvala se Berta Pappenhajm [Bertha Pappenheim]), izmislila je dva engleska naziva za ovu novu terapiju (jedan od njenih simptoma bio je to što je govorila isključivo na engleskom), *talking cure* i *chimney-sweeping*.³ Dakle, u predlo-

² „Taj tekst citira ‘izvjesnu kinesku enciklopediju’, u kojoj piše da se ‘životinje dele na: a) one koje pripadaju Caru, b) mirišljave, c) pripitomljene, d) male svinje, e) sirene, f) čudovišta, g) pse na slobodi, h) one koje su uključene u ovu klasifikaciju, i) koje se uzbuđuju kao ludaci, j) bezbrojne, k) nacrtane tankom kičicom od devine dlake, l) et caetera, m) koje su slomile krčag, n) koje iz daljine liče na muhe“ (Mišel Fuko, *Reči i stvari*, Nolit, Beograd 1971, str. 59). Borhes navodi ovu živopisnu klasifikaciju u svom članku „Analitički jezik Johna Wilkinsa“ (1942; slov. prevod u: Jorge Luis Borges, *Izbrana dela 6*, Cankarjeva založba, Ljubljana 2001, str. 133–136), u kojem se inače bavi Vilkinsovim elaboriranim predlogom univerzalnog jezika iz 1668. godine. Kad navodi kinesku enciklopediju, poziva se na Franca Kuna (Franz Kuhn), značajnog nemačkog sinologa i prevodioca sa kineskog, ali brojni stručnjaci kod Kuna nisu uspeli da nađu ništa slično, tako da je Borhes ovu klasifikaciju izmislio.

³ „... u hipnozi za koju je izmislila dobar i ozbiljan naziv [*talking cure*] ‘lečenje razgovorom’ kao i šaljiv izraz [*chimney-sweeping*] ‘čišćenje dimnjaka’“ (Josef Brojer, Sigmund Frojd, *Studije o histeriji*, Čigoja, Beograd 2004, str. 50).

gu klasifikacije su psihoanalitičari unapred bili uvidavno tretirani. Iz čega sledi nesumnjiv zaključak: psihoanalitičari su dimničari, dakle oni su ljudi. Za nas ostale ovo nije tako sigurno.

Treća mogućnost se ogleda u tome da ako ne možemo da se pronađemo ni u jednoj od tri kategorije koje navodno čine čovečanstvo, možemo brzo i sa oduševljenjem da se pronađemo u samom stavu koji omogućava ovakvu klasifikaciju, u posmatranju društva spolja i odozgo, u uživanju klasifikovanja drugih. Dakle to je *the name of the game*; smesta se u nama budi želja, u trenu možemo da zamislimo desetine klasifikacija, svaka ekstravagantnija i egzotičnija od druge. A odmah i zapažamo da će se igra ubrzo okončati, da se u stvari završila već prvim Kjerkegorovim zahvatom, i da ni najluđi predlozi klasifikacija neće moći da konkurišu njegovom. Pokazaće se da je onaj koji je zamislio pravila igre nenadmašiv, svi naši napori da budemo duhoviti izgledaju kao jadno epigonstvo kojem nedostaje briljantnost. No, nesumnjivo je da je veliki deo radosti koju izaziva ovaj predlog upravo zauzimanje pozicije klasifikatora, stanovišta koje omogućava besramnu podelu drugih na ove ili one kategorije. Ovo je stanovište gospodara koji društvo posmatra iz ptičje perspektive, sa izuzetog mesta, a ova izuzetost dobija svoj suprotni pol u slobodi klasifikacije. Gospodar klasifikuje slobodno upravo zbog mesta na kojem stoji, mesta van klasifikovanih entiteta, a prednost Kjerkegorovog predloga je u tome što ovu slobodu pokazuje direktno, bez stida i velova. Naravno, uz svu kjerkegorovsku ironiju koja gospodarsku podelu pretvara u društvenu igru: time što podelu obavlja na tako grandiozno neplauzibilan način, istovremeno nam nudi parodiju gospodara, pokazuje nam njegovu arbitrarnost, samovolju, ali tako što nam istovremeno obezbeđuje uzgredno parče uživanja da se stavimo u njegovu kožu i istovremeno zadržimo distancu. Upravo je ovo osnovna osobina ironije, naime moć da istovremeno i u isti mah kaže nešto i suprotnost toga što kaže.⁴

⁴ „*Contrarium ei quod dicitur intelligendum est*“, kaže Kvintilijan u najklasičnijem tekstu o retorici. Quintilian, *Institutio oratoria VII–IX*, Harvard UP, Cambridge (Mass.), 1996, str. 400 (IX, ii, 44).

U ovakvom prerezu naziremo minimalnu definiciju stano-
višta gospodara, njegovu iluziju: klasifikovati, a ne biti klasifi-
kovan. Ovim se polazna ideja podele automatski proširuje: čo-
večanstvo možemo da podelimo na oficire, služavke, dimničare
i onoga koji je napravio ovu klasifikaciju i njoj je nevidljivo pri-
sutan svojim mestom iskaza, svojom ptičjom perspektivom. Kla-
sifikovanje sadrži kategoriju koja je sama *classified* u engleskom
(tačnije američkom) značenju reči, naime skriveno prisutna kao
tajna, kao vojna tajna. Klasifikator je uvek i sam klasifikovan, po-
javljuje se unutar klasifikacije kao njen uslov i unutar nje kao njena
nevidljiva kategorija. Razvrstavanje drugih se sveti na taj način što
razvrstava i onoga koji razvrstava.

Kjerkegor nije sam smislio ovu fenomenalnu ideju, nego se
poziva na neimenovani izvor: „Jedna duhovita glava je rekla da
čovečanstvo možemo podeliti u oficire, služavke i dimničare.“
(*Ponavljanje*, str. 41). Na Kjerkegorove spise se obrušilo mno-
štvo komentatora i istraživača, koji su našli izvor: članak danskog
humoriste koji se potpisivao inicijalima B. C., i koji je 1827. u
jednom kopenhagenskom listu objavio tekst pod naslovom „Om
indelinger“, „O podelama“. Kjerkegoru je tada bilo četrnaest go-
dina, a dosetka mu je ili ostala u živom sećanju ili je toliko vre-
mena kružila kao opštepoznata krilatica da ju je upotrebio še-
snaest godina kasnije.⁵ B. C. svoj spis započinje ovako:

Čak i onaj koji nikad nije učio logiku zna kako je važno da se za
klasifikaciju odabere jedno jedino plodno načelo. Tako svako ra-
zume da se podela ljudskog roda na oficire, služavke i dimničare
ne zasniva na ovom pravilu.⁶

B. C. dakle ukazuje na demonstrativan primer koji bi svojom
apsurdnošću dokazivao kako se ne sme klasifikovati. Primer je

⁵ Brza anketa među nekolicinom danskih prijatelja pokazala je da stvar danas
nikako nije opštepoznata u Danskoj. Uzorak nije bio reprezentativan.

⁶ Za pozadinu priče se oslanjam na delo Yves Depelseinaire, *Une analyse avec
Dieu, La lettre volée*, Brisel 2005, str. 134ff.

dat kao nešto što je očigledno u suprotnosti sa zdravim razumom, tako da njegovo pobijanje nije ni potrebno. B. C. se posle ove uvodne salve ubrzo latio pravog cilja svog pisanja, posebno tvrdoglavog slučaja klasifikovanja, takoreći nemogućeg zadatka, naime klasifikovanja žena. Nemogući objekat zahteva nemoguće kriterijume: recimo žene se mogu podeliti na one koje isprljaju knjige, koje ih pozajmljuju, i one koje ih vraćaju u besprekornom stanju – a potonje su naravno izuzetna retkost, i žene i knjige, jer one ne idu zajedno, očigledno ih zaprljaju već samom svojom ženskošću. Dalje, B. C. predlaže da se mogu podeliti na one koje imaju prijateljice – i njih se treba čuvati, ko zna o čemu žene pričaju među sobom, sami tračevi i ogovaranja, i one koje ih nemaju – a ove su naravno opet prava retkost. Dalje na one koje odlaze u pozorište sa šešikom na glavi, kako bi privukle pažnju, i one retke koje tamo odlaze bez šešira. I na kraju žene koje steknu inteligenciju čim se zaljube i na one koje se zaljube čim steknu inteligenciju. A razlika između prvih i drugih u ovoj podeli je zanemarljiva: njihova inteligencija je u službi zaljubljenosti, nadasve partikularna i zainteresovana inteligencija, ili inteligencija koju, kad je već steknu tek tako, kao ljudska bića, prvom prilikom stave u službu zaljubljenosti i proćerdaju je, jer ne znaju šta bi s njom. Sve u svemu, problem žena je, sa stanovišta B. C., u tome što ne vole da budu svrstane u služavke: htele bi da čitaju knjige ili da idu u pozorište, htele bi da nadiđu ulogu koja im pripada u umnoj podeli čovečanstva, ali iza njihovih socijalnih aspiracija na svakom koraku viri njihova služavska priroda. Ili pak izdanke inteligencije brzo zatre njihova ženska priroda, koja ih ovim putem vodi u onu drugu, uzvišeniju vrstu služavki, u vrstu žena i majki. Naravno, B. C. je bio muški šovinista u vremenima kad to nikome nije upadalo u oči i, naravno, njegovi zaključci su potpuno politički nekorektni, ali ako smo već spremni da ih uzmemo u razmatranje – nema ničeg dosadnijeg od politički korektnih viceva, a vic vica je u tome da ne bude korektan – ni u kom slučaju dakle ne smemo da mu oprostimo

prizemnost i nedostatak duha, barem s obzirom na dalje predloge, ali to ne važi za prvi, iako je i on pun prikrivene mizoginije.

B. C. klasifikuje žene uveren da je bezbedan od toga da i sam bude klasifikovan, ali možemo da se bacimo u amatersku sociologiju i da o njemu postavimo sledeće hipoteze: okoreli neženja srednje klase i srednjih godina, kod kojeg se mizoginija, koja je tada bila česta, pokazuje u posebno naglašenoj formi. O njegovom društvenom statusu svedoče predložene kategorije čovečanstva, koje su očigledno preuzete iz njegovog svakodnevnog iskustva, među ljudima sa kojima je često imao posla: najpre oficiri, u čijem društvu je nesumnjivo ispunjavao svoj život neženje, nije teško zamisliti da je sa njima posećivao kokarnice i bordele, razmenjujući brojne pikantne priče, koje je vešto koristio za svoje humorističke zapise. Njegovi predlozi za klasifikovanje žena odišu vonjem oficirske kantine, ako su one tada uopšte postojale (a ako nisu, ovakav stav je doprineo njihovom nastanku). Dalje, služavke, koje su se umesto njega pobrinule za teškoće sukoba sa prizemnom realnošću. I na kraju dimničari, koji verovatno svedoče o njegovom imovnom statusu – radna hipoteza glasi da je njegova imovina srednje klase bila dovoljna samo za kupovinu (ili najam) nakrivo izgrađene kuće u kojoj su se neprekidno javljali problemi sa zapušanim dimnjacima, lošim grejanjem i lošim provetranjem. Čovek više klase uopšte ne bi došao u kontakt sa dimničarima, a služavke ne bi ni primetio kao deo čovečanstva. Klasifikovani klasifikator kao Limijerov poliveni zalivač cveća.

Međutim Kjerkegora, koji se u svom delu dosta bavio neklasifikabilnošću ženske prirode, nastavak ovog spisa B. C. sa njegovim rogozbatnim muško-šovinističkim ispadima uopšte ne zanima. Zastaje samo kod prve rečenice, koju nasuprot B. C. uopšte ne vidi kao očigledan primer apsurdnosti, naprotiv:

Jedna duhovita glava je rekla da čovečanstvo možemo podeliti u oficire, služavke i dimničare. Ta primedba po mome mišljenju

nije samo duhovita, nego ujedno duboka, i potreban je veliki spekulativni dar za to da bi se pronašla bolja podela. Ako neka podela ne iscrpljuje ideju shodno njenom predmetu, tada u svakom pogledu treba pretpostaviti slučajnost, jer ona pokreće maštu. Neka samo istinita podela ne može zadovoljiti razum, uopšte nije ništa za maštu, zbog čega je uvek treba odbacivati, mada u svakodnevnoj upotrebi može uživati veliki ugled, jer su ljudi delimično veoma glupi i delimično imaju veoma malo mašte. (*Ponavljanje*, str. 41).

Ukratko, predložena klasifikacija je izvrsna i teško bismo našli bolju. Onim plauzibilnijim klasifikacijama nedostaju dve naizgled suprotne stvari, naime nedostaju im razum i mašta. Podele bazirane na razumu su samo naizgled bolje, ali su u poslednjoj instanci jednako arbitrarne, jer nisu svesne skrivene arbitarnosti razumskih kriterijuma; a što se tiče mašte, ubijaju svaki duh. U slučajnosti se krije spekulativna dubina, koja otkriva sve osim dobro utemeljene podele. Ako je klasifikacija način da univerzalni rod podelimo na partikularne vrste, brižljivo bdi-jući nad tim da vrste iscrpu rod i da budu utemeljene u precizno odabranim specifičnim razlikama, ekstravagantna klasifikacija kršeći sva pravila pokazuje da u odnosu između univerzalnog i partikularnog, između roda i vrste, uvek nešto škripi. Da li je tada uopšte moguća klasifikacija, koja bi svoj predmet „idealno obuhvatila“? Koja bi ga to iscrpno i temeljno podelila? Posebno kad je u pitanju ljudski rod, na muškarce i žene, a oni se, kako izgleda, ne mogu postaviti kao dve kategorije bez treće – te ako su ova dva pola ljudskog roda u nekom odnosu, onda su svakako u odnosu preko dimničara.

Kjerkegoru su za maksimalan učinak potrebna samo tri poteza. Borhesova klasifikacija je inače briljantna, ali je i previše rastegljiva, tako da Borhesovih četrnaest kategorija životinja lošije obavlja posao nego tri ljudske kategorije. Tri je sasvim dovoljno: ako u oficirima i služavkama možemo da vidimo poče-

tak neke moguće klasifikacije, onda su dimničari reprezentant kontingencije uopšte. Mogli bismo da kažemo da je skriveni ključ za početak ponuđene klasifikacije ovaj: oficiri su „tipični muškarci“, muškarci *par excellence*, muškarac bi po svom habitusu i poslanstvu trebalo da bude vojnik i naredbodavac; a služavke su „tipične žene“, vezane za domaćičke poslove, brigu za preživljavanje i podređenost. Pritom su dimničari upravo reprezentanti čovečnosti uopšte, tako da se čovečnost podudara sa dimničarskom kontingencijom. Čovek je u principu dimničar. Treća i poslednja kategorija otkriva skrivenu hipotezu prve dve, koje u trećoj nailaze na svoju istinu. Ali kakvu istinu?

Ne mogu a da ne citiram poznatu klasifikaciju slične vrste koju u *Kapitalu* predlaže Karl Marks (Karl Marx):

Oblast prometa ili robne razmene, u čijem se okviru vrši kupovanje i prodavanje radne snage, bila je uistinu pravi raj prirodnih čovekovih prava. U njoj vladaju jedino Sloboda, Jednakost, Svojina i Bentham. Sloboda! Jer se kupac i prodavac neke robe, recimo radne snage, opredeljuju samo svojom slobodnom voljom. Oni ugovore zaključuju kao slobodne, pravno jednake ličnosti. Ugovor je krajnji rezultat u kome njihove volje dobijaju zajednički pravni izražaj. Jednakost! Jer se jedan prema drugom odnose samo kao vlasnici roba i razmenjuju ekvivalent za ekvivalent. Svojina! Jer jedan i drugi raspolaže samo svojim. Bentham! Jer i jedan i drugi vode računa samo o sebi. Jedina moć koja ih sastavlja i dovodi u uzajamni odnos jeste moć njihove sebičnosti, njihove lične koristi, njihovih privatnih interesa. I baš zbog toga što se tako svako brine samo za sebe a niko za drugog, svi oni, po nekoj unapred određenoj harmoniji među stvarima, ili pod okriljem vanredno pronicljivog providenja, izvršuju samo svoju uzajamnu korist, opštu korist, interes celine.⁷

⁷ Karl Marks, *Kapital. Kritika političke ekonomije I–III*, prev. Moša Pijade i Rodoljub Čolaković, BIGZ, Beograd 1973, str. 162.

Ukratko, „sloboda, jednakost, svojina i Bentam“ je još jedan ovakav redosled u kojem poslednji član osvetljava prva tri koje treba čitati unazad iz konačnog elementa. Klasifikacija je četverostruka, a ne trostruka, što prouzrokuje određenu strukturu nesrazmeru, jer već treći član, svojina, nudi ključ za prva dva, slobodu i jednakost, a na kraju sva tri dobijaju svoje pravo osvetljenje od četvrtog, Bentama (Jeremy Bentham), neprevaziđenog utilitarističkog teoretičara, koji je sve pokretače čoveka sveo na izračunavanje privatnih interesa i time postavio „subjektivnu ekonomiju“, koja je nužna podloga za uzvišenije parole o slobodi i jednakosti. Kjerkegor bi bio oduševljen. Prva dva člana su uzeta iz parole Francuske revolucije, a treći, i posebno četvrti, ovu parolu stavlja pod sasvim drugo svetlo, koliko su sloboda i jednakost u ovim kapitalističkim odnosima, u kojima su nastali kao političke smernice, uokvireni pretpostavkama privatne svojine i privatnog interesa, iz kojega bi kao u lajbnicovski prestabiliranoj harmoniji izrastao interes zajednice. Njihov emancipatorski politički obim temeljio je na skrivenoj klauzuli koja je uslovljavala njihov domet. Rod političkih sloboda i prava sa Bentamom nailazi na svoju veoma partikularnu vrstu, čak i na individualno ime postavljeno na isti nivo i kojim se sve menja.

U jednom sasvim drugačijem smislu parola Francuske revolucije – „sloboda, jednakost, bratstvo“ – mogla bi se čitati kao klasifikacija ove vrste. Ako naime sloboda i jednakost ciljaju na oslobađanje iz samoniklih veza premoderne zajednice (na prelazak sa *Gemeinschaft*-a na *Gesellschaft*), onda bratstvo kao poslednji član redosleda cilja na ponovni upis prva dva u okvire krvne povezanosti, na ekskluzivnost odnosa nove bratske zajednice, koja je, upravo stoga što nije više samonikla, nego stvorena, utoliko podmuklija i proizvodi nove oblike modernog gospodstva.⁸ Naravno, pod bratstvom se po svoj prilici podrazumevala metafora

⁸ Ovu tezu lucidno zagovara knjiga Juliet Flower MacCannell, *Regime of the Brother*, Routledge, New York & London 1991. Najkraće rečeno, revolucijom je stari režim Oca zamenjen novim režimom brata.